

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

**ДИНАМІКА ТРАНСФОРМАЦІЙ УЯВЛЕНЬ
ПРО СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Київ 2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

**THE DYNAMICS OF TRANSFORMATION
OF PUBLIC IDEAS ABOUT THE SOCIAL IDEAL
IN UKRAINIAN SOCIETY**

ANALYTICAL PAPER

Kyiv 2020

Затверджено до друку та опублікування в мережі Інтернет вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 8 від 08.12.2020)

В і д п о в і д а л ь н и й р е д а к т о р
Л. А. Дубровіна

А в т о р с ь к и й к о л е к т и в:
О. С. Онищенко, Ю. М. Половинчак, А. В. Матвійчук,
М. М. Хилько, С. Г. Закірова, Н. Г. Іванова, В. В. Струнгар

Р е ц е н з е н т и:
Н. В. Кушакова-Костицька, д-р юрид. наук, проф.
Г. В. Боряк, член-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.

УДК 316.3:124.4–043.86–044.922](477)

Динаміка трансформацій уявлень про суспільний ідеал в українському суспільстві: [аналітична записка] / О. С. Онищенко, Ю. М. Половинчак, М. М. Хилько, А. В. Матвійчук, С. Г. Закірова, Н. Г. Іванова, В. В. Струнгар ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2020. – 44 с.

В аналітичній записці розглянуто поняття суспільного ідеалу у системі смислотворчих орієнтирів суспільного розвитку, розглянуто політичні, економічні, соціокультурні зміни як чинники трансформації суспільних уявлень про бажане майбутнє. Висвітлено роль наукових та мистецьких рефлексій і соціокультурних практик як механізму осмислення та трансформацій ідеалів національного розвитку. Приділено увагу аналізу стану суспільно-політичної свідомості як простору функціонування суспільного ідеалу. Окремим аспектом аналітичної записки стало з'ясування перспектив репрезентації в суспільному ідеалі можливостей постконфліктного примирення.

Аналітична записка підготовлена в межах виконання наукового проєкту «Інформаційний чинник та соціокультурні механізми трансформацій суспільного ідеалу».

ISBN 978–966–02–9486–8 (друковане видання)

ISBN 978–966–02–9487–5 (електронне видання)

© Автори аналітичної записки, 2020
© Національна академія наук України, 2020
© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Суспільний ідеал у системі смислотворчих орієнтирів національного розвитку	7
Розділ 2. Трансформаційні механізми еволюції уявлень про ідеал суспільного розвитку.....	14
Розділ 3. Стан суспільно-політичної свідомості як простору функціонування суспільного ідеалу	19
Розділ 4. Репрезентація в суспільному ідеалі можливостей постконфліктного примирення	30
Висновки	41

ПЕРЕДМОВА

Суспільний ідеал – важлива складова світоглядно-ціннісних орієнтацій, які значним чином визначають ставлення громадян до держави та її інститутів, до оточуючих явищ суспільного і політичного життя, а відтак – політичну та громадянську поведінку, суспільно-політичну діяльність індивідів та груп. Серед системи світоглядних орієнтацій саме суспільний ідеал постає як сума ідей, теорій, моделей, проєктів – обґрунтування історичної необхідності змін, що позначають шляхи і засоби досягнення бажаної мети.

Коли йдеться про суспільний ідеал, слід зважати, що об'єктом дослідження є динамічне явище, що перебуває в постійному трансформаційному процесі – реагуючи на суспільні й глобальні зміни, що повсякчас актуалізують бачення майбутнього у його ідеалізованому вигляді – як орієнтира суспільного руху і водночас результату рівня розвитку суспільства, що ці орієнтири продукує і засвоює на широкий загал. У цьому контексті для українського суспільства важливими є не лише загальні закономірності функціонування суспільних уявлень про досконалий варіант будучини, а й специфіка трансформацій таких світоглядних конструкцій для перехідних суспільств. Ця специфіка для України проявляється в низці викликів.

З одного боку, українське суспільство перебуває в процесі переходу – краху радянських смислотворчих орієнтирів, нежиттєздатність яких була підтверджена падінням СРСР і докорінними змінами в економічному, політичному, суспільному, культурному житті. Цей процес переходу супроводжується боротьбою між декількома моделями адаптації: від повного відкидання і заперечення колишніх світоглядних орієнтирів до спроб їх переосмислення із наповненням демократичними, національними, гуманістичними смислами, аж до намагань законсервувати саме радянські смисли і практики. Цей процес ускладнюється, з одного боку, все ще сильними інформаційними, відтак – світоглядними впливами російського проєкту, що претендує на наднаціональний і навіть універсальний характер; не менш значимими є глобалізаційні чинники, які присутньо впливають на всі процеси, що відбуваються в українському суспільстві.

Дослідження смислотворчих орієнтирів перетворення реальності актуалізує питання вивчення суспільних ідеалів як інтелектуальних конструкцій та об'єктів практичного втілення. У зв'язку з останнім аспектом наукової проблеми набуває значення стан світоглядних пріференцій українського суспільства, що визначається загальним рівнем політичної, економічної, інформаційної культури.

Слід також зважати, що не подолана сьогодні до кінця перехідна криза, ускладнена асиміляційними російськими (пострадянськими та новітніми)

деформаціями, поєднана із різновекторними за впливами процесами глобалізації та чергової інформаційної революції, отримала ще один кричний для повноцінного існування українського суспільства виклик. Йдеться про анексію Криму та війну на Сході – окрім уже оприявлених суспільних проблем, пов'язаних із цими подіями, мають під їх впливом зазнати змін і уявлення про майбутнє України. Поряд із питанням відновлення територіальної цілісності вже сьогодні постає проблема постконфліктного функціонування українського суспільства, що є важливою складовою трансформацій суспільного ідеалу.

Ця аналітична записка є логічним продовженням дослідження «Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства»¹, що підготовлені в межах виконання наукового проекту «Інформаційний чинник та соціокультурні механізми трансформацій суспільного ідеалу». Враховуючи здобутки вітчизняної гуманітаристики, в контексті досліджень смислотворчих та світоглядних компонентів розбудови української держави², записка має на меті узагальнити уявлення про трансформаційні механізми еволюції політичного ідеалу у сучасному українському суспільстві; виявити найбільш дієві інструменти гармонізації політичної культури українського суспільства та її впливів на формування суспільних ідеалів, а також – з'ясувати перспективи репрезентації в суспільному ідеалі можливостей посконфліктного примирення (пошук виходів із постконфліктного стану через війну на Сході та окупацію Криму).

¹ Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. І. Попик та ін.; відп. ред. Л. А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2020. 67 с.

² Рафальський О. О., Самчук З. Ф. Цивілізаційні перехрестя сучасного суспільства. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 688 с.; «Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу : аналіт. зап. / А. І. Кудряченко, В. В. Солошенко, О. Ф. Деменко та ін. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 77 с.; Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смолія. Київ: Ін-т історії України, 2019. 302 с. та ін.

СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ У СИСТЕМІ СМИСЛОТВОРЧИХ ОРІЄНТИРІВ НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розглядаючи суспільство як динамічну систему, що перебуває в постійному процесі розвитку, варто приділити особливу увагу (як на прикладному, суспільному рівні, так і на рівні наукового осмислення цього явища) питанням цілей такого розвитку та, відповідно, векторів руху. Очевидно, що бачення таких цілей і векторів значним чином залежить як від історичного етапу та об'єктивних обставин розвитку суспільства, так і від інтересів різних суспільних груп, що, виходячи з цих інтересів та стану політичної культури, продукують цілісну або фрагментовану картину бажаного майбутнього. Такі бажані характеристики мисляться для різних сфер життя суспільства: політико-правової, соціально-економічної, культурно-освітньої. Їх сукупність та взаємозв'язки, ієрархія таких візій, власне, і формують систему, що формулюється, засвоюється і приймається соціумом як суспільний ідеал. Посилаючись на філософський словник за редакцією академіка В. Шинкарука, розглядатимемо ідеал як вірець, норму і мету, що визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи³.

Така символічна конструкція, що створює образ бажаної дійсності, тісно пов'язана з поняттям мети – ідеального образу майбутнього результату діяльності, тож соціальний ідеал за своєю природою має бути дієвим: не лише пропонувати бачення бажаних змін, а й формувати уявлення про необхідні конкретні зусилля для втілення його в життя. Апетуючи до образу оптимально організованого суспільства, суспільний ідеал як соціальна мрія є обґрунтуванням і складовою моделі суспільних перетворень. Отже, циркулювання таких проєктів майбутнього в інформаційному просторі, їх конкуренція, синтез або заміщення одних іншими є важливим аспектом світоглядних процесів та необхідною передумовою розвитку суспільства.

Динамічність уявленого образу майбутнього визначає поняття **трансформацій суспільного ідеалу**. Такі зміни визначаються низкою факторів. З одного боку, вони є природними, в силу реакції суспільного організму

³ Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ, 2002. С. 231.

на зміни (еволюційні чи революційні) умов існування. З іншого – такі зміни можуть і мають бути предметом вибудовування, зокрема, у контексті гуманітарної політики.

Отже, чинниками трансформацій суспільних світоглядних уявлень є об'єктивні глобальні та локальні політичні, економічні суспільні процеси. Погодимось тут із думкою вітчизняних дослідників, які наголошують: суспільні ідеали зазнають змін в процесі історичного розвитку і соціальних трансформацій, що зумовлюються соціальними потрясіннями, революціями, реформаторською діяльністю, активністю тих чи інших соціальних спільнот⁴.

Якщо говорити про трансформації суспільного ідеалу на сучасному етапі, то межовою подією для України, очевидно, став крах СРСР та криза радянської ідеології зі зламом тодішнього, вже значним чином підточеного, суспільного ідеалу. Об'єктивні чинники економічного і політичного ослаблення СРСР у другій половині 1980-х років співпали з черговою хвилею зростання національної самоідентифікації українців, значною мірою спричиненою Чорнобильською трагедією 1986 року. У 1991 році спільна загроза втрати суверенітету й повернення часів авторитаризму мобілізували українське суспільство навколо ідеї власної державності, об'єднання навколо спільних цінностей, зокрема таких, як суверенітет, свобода, демократія.

Масштабні й різнопланові зміни – в економіці та політиці, формування нових соціальних груп, політичних, культурних явищ, переформатування соціальних інститутів спонукали до перегляду візій бажаного майбутнього. Отже, точкою відліку для досліджень світоглядних змін в українському суспільстві, як правило, вважається система цінностей радянського періоду. Саме з цих «стартових» позицій, починаючи з кінця 1980-х років, відбувається переосмислення як на рівні окремих громадян, так і на рівні суспільства таких понять, як держава, свобода, гроші, особистість, демократія, право тощо. Крім того, активно переглядаються життєві стратегії, цілі та орієнтації. Масова свідомість збагачується такими цінностями, як свобода вибору переконань, недоторканність приватної власності, невтручання держави в особисте життя громадян. Новим змістом наповнюються і так звані традиційні цінності – відповідальність, толерантність, справедливість тощо⁵. В якості точки відліку ці події обирають більшість дослідників, які зосереджуються на динаміці світоглядних трансформацій українського суспільства⁶.

⁴ Бойко А. І. Соціальна трансформація суспільства та проблема світогляду. *Наукові праці*. 2004. Вип. 19. С. 24.

⁵ Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. *Соціальна психологія*. 2009. № 3 (35). С. 86–94.

⁶ Воропаєва Т. Трансформація ціннісних пріоритетів громадян України (1990–

Водночас слід відзначити, що еволюційні зміни суспільного ідеалу – під впливом закономірних внутрішніх та глобальних змін – відбуваються постійно. Власне, названі вище революційні трансформації, пов’язані із крахом радянської системи та підважуванням її системи цінностей, не стали спонтанними, вони були вкорінені в рефлексії попередніх поколінь інтелектуалів – шістдесятників, дисидентів та їх культурницьку, правозахисну, громадянську діяльність. Такий підхід дозволяє поєднати еволюційність трансформацій суспільного ідеалу із впливом революційних, переломних подій.

Зауважимо, що суспільний ідеал, як правило, трактується як образ, звернений у майбутнє, зазвичай вельми віддалене. Втім, не слід виключати можливості домінування у суспільному ідеалі світоглядної конструкції, оберненої в минуле. Власне, уявлення про національний (регіональний, локальний) «золотий вік» є природною складовою будь-якого суспільного ідеалу, укорінюючи уявлення про спільне бачення будучини у специфіку національного чи іншого розвитку. Водночас вибудовування досконалого зразка суспільного розвитку на основі **образу ідеалізованого минулого** несе ризики деструктивного впливу, створюючи перешкоди для суспільного поступу, гальмуючи еволюційні процеси. Загроза такої переорієнтації суспільного ідеалу особливо реальна в контексті зламів чи криз чинних ідеалів, накопичення суспільного розчарування, оскільки соціальні ідеали виступають не лише як мета докладення суспільних зусиль, а й, у своїх проміжних, етапних складових, як інструмент соціального оптимізму та прагнення до його реалізації в суспільстві

Так, міркуючи про особливості подолання країнами Балтії труднощів розбудови національної ідентичності, слід констатувати, що Естонія, Латвія та Литва вже пройшли точки неповернення в процесах формування цілісних національних ідентичностей. Порівнюючи їх досвід з українським, не виключатимемо, що там певну роль відіграв досвід державної незалежності, яку ці балтійські країни мали в період між світовими війнами, проте навряд чи спадок тих двох десятиліть мав саме вирішальне значення, зважаючи на значно триваліші періоди бездержавності до Першої Світової та після Другої Світової війн, а також жорсткі репресії та штучні міграції їх населення за радянських часів. Логічно припустити, що важливішу роль відіграли чинники націленості балтійських суспільств і владних еліт на майбутнє (спільна мета), підтримка переважною частиною населення спільних цінностей (незалежність, демократія, вільний ринок, повернення до «європейського дому»), а також успішність (хоча й не одразу)

2016 pp.). *Перспективные тренды развития науки: философия, литература и лингвистика, культура и искусство, архитектура и строительство, история*. Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2016. С. 6–41.

в проведенні соціально-економічних перетворень. Україна ж тривалий час не демонструвала на практиці ні чіткої мети розвитку, ні відданості цінностям, які могли б об'єднати більшість населення заради спільного майбутнього, ні послідовності у внутрішній та зовнішній політиці, ні в проведенні реформ.

Кореляція між гордістю за своє громадянство і бажанням ідентифікувати себе з ним ⁷ дає підстави припускати, що ті громадяни, які вказують на свою «совєтську» ідентифікацію, **знаходять у радянському минулому більше приводів для гордоців, ніж у сучасній Україні.** Причому, такі гордоці за радянське минуле часто продукуються не власною пам'яттю людей, а скоріше є наслідком російської пропаганди, що створює різкий контраст у тих громадян України, які порівнюють дві медійні «картинки» – українську та російську. Українська ж держава не приділяє належної уваги пропагуванню досягнень своєї історії (які є, попри об'єктивні проблеми). При висвітленні української історії більше уваги відводиться саме її трагічним сторінкам, а не успіхам, що створює хибне гнітюче враження, ніби історія української нації – низка суцільних невдач і страждань. За таких обставин не дивно, що значна частина громадян України, особливо серед споживачів російських ЗМІ, шукають приводи для національної гордості в минулому, не знаходячи їх у теперішньому.

Український політолог Ю. Шайгородський також визнає, що задекларований незалежною Україною європейсько-інтеграційний напрям суперечливо узгоджувався з ностальгією за «соціалістичними цінностями» у масовій свідомості. У масовій свідомості так само окреслюються подвійні стандарти (одночасне існування різних зразків поведінки – публічної і приватної), подвійних ринкових відносин (легальних і тінювих), подвійної моделі управління (відкритої демократичної та закритої корупційної) тощо ⁸.

У контексті відмови від скомпрометованих ідеалів та пов'язаних із цим труднощів має значення позиція їх носіїв та апологетів (у силу переконань чи з інструментальною метою). Український політолог В. Корнієнко пропонує таку градацію, що видається нам плідною з точки зору досліджень трансформацій соціальних ідеалів: позиція фундаменталізму (непримиренності з опонентом); компромісу (угода з опонентом); арбітражу (нейтралізація опонентів); конвергенції (зближення, злиття, синтез ідеалів, за які борються) ⁹. Для України, як впливає із динаміки трансформацій,

⁷ Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1–2 (169–170). С. 31.

⁸ Шайгородський Ю. Ціннісні трансформації в період суспільних змін. *Соціальна психологія*. 2009. № 3 (35). С. 86–94.

⁹ Корнієнко В. Політичний ідеал: проблеми еволюції та втілення в умовах сучасного суспільного розвитку : дис. . д-ра політ. наук: 23.00.03. Київ, 2002. С. 375.

що знаходить відображення в результатах соціологічних досліджень (див відповідну бібліографію ¹⁰), характерним є збереження та співіснування усіх названих стратегій соціальної поведінки.

Отже, ідеали, з одного боку, виражають бажання соціальних груп, а з іншого – відповідають стану суспільства, рівню його соціального розвитку. Тож описану вище спрямованість у минуле варто розглядати як ознаку амбівалентності стану українського суспільного ідеалу, що відповідає перехідному періоду українського суспільства (детальніше про стан політичної культури та світоглядних орієнтацій українського суспільства йтиметься у розділі 3). При цьому, констатуючи роздвоєність, а інколи й антагоністичність тих образів ідеального облаштування суспільства, що підтримуються і поділяються різними групами українців (ці переконання певним чином корелюються як із поколінневими, так і регіональними, конфесійними, соціальними характеристиками різних груп, проте жоден із чинників не може вважатися визначальним), доводиться констатувати деструктивність такого стану суспільного ідеалу з точки зору історичного поступу. Оскільки ідеал не лише залежить від стану, а й визначає напрямок прагнень і суспільних зусиль, конфліктність і різноспрямованість різних його візій, досить високий рівень «зацикленості» частини суспільства на гіперболізованому та міфологізованому баченні ідеалу, оберненому в минуле, не дозволяє йому вповні виконувати функції соціально-політичного регулювання, що несе ризики зниження суспільної консолідації, громадської зневіри та політичної байдужості.

Важливо, що процеси демократизації супроводжувалися, хоч і уповільнено, **деколонізацією** суспільного життя; вибудовування **нової аксіологічної системи відбувалось на основі європейських цінностей**. Власне, соціокультурне віддзеркалення європейської ціннісної «палітри» в суспільно-політичних уявленнях громадян України фахівці констатують ще «у гаслах і вимогах» учасників багатьох протестних акцій та революцій (Студентської Революції на граніті (1990 р.), акції «Україна без Кучми» (2000–2001 рр.), Помаранчевої революції 2004 р., Євромайдану (2013 р.) та Революції Гідності (2013–2014 рр.)), яким були імпліцитно притаманні європейські ціннісні пріоритети ¹¹.

¹⁰ Струнгар В., Іванова Н. Трансформації уявлень українців про суспільний ідеал за матеріалами соціологічних досліджень : матеріали до бібліографії. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/materialy_do_bibliohrafi/Transformatsii_uivavlenn_ukraintsiv_pro_suspilnyi_ideal.pdf (дата звернення: 10.11.2020).

¹¹ Воропаєва Т. Трансформація ціннісних пріоритетів громадян України (1990–2016 рр.). *Перспективні тренди розвитку науки: філософія, література і лінгвістика, культура і мистецтво, архітектура і будівництво, історія*. Одеса: КУПРИЄНКО СВ, 2016. С. 7.

У цьому контексті варто звернути також увагу на погляди щодо місця України у «прийдешньому устрої Східної Європи» у рефлексіях українських інтелектуалів ще початку – середини ХХ ст., що дозволяє говорити про тяглість (звісно, з різною інтенсивністю та плідністю, як і з різними візіями) євроінтеграційних ідей у баченні української будучини. Втім, переломною (хоча далеко не завершальною) точкою в процесах деколонізації дослідники цілком справедливо, на нашу думку, розглядають події Євромайдану, Революції Гідності та «гібридної» війни з Росією. Саме з цими подіями пов'язане формування першої генерації доби Незалежності, котра суттєво відрізняється від третього, останнього покоління радянських людей, влучно проілюстроване тезою «недавня ідентифікація «Україна – не Росія» заступилася чи доповнилася новітньою, сформульованою на Євромайдані: «Україна – це Європа». Погодимось з висновком дослідників про те, що «останні роки зруйнували чимало уявлень як пострадянської, так і радянської доби, наприклад, горезвісний образ т. зв. «братської дружби народів», хоч, звісно, не могли подолати ані травматичного спадку, ані інерційних способів мислення, закорінених у десятиліттях попереднього буття у СРСР.... Але найголовніше те, що суттєво змінився горизонт очікувань, який мимоволі спирався на пострадянські способи мислення та взірці світосприйняття»¹².

У сучасній соціогуманістиці аналіз аксіологічних трансформацій під впливом глобальних зрушень залишається актуальним, адже глобалізація здійснює кардинальний вплив на духовну сферу будь-якого суспільства: активізація культурних обмінів призводить до зростання зовнішніх впливів формування суспільних ідеалів: експорт ідей, образів через поширення продуктів як високої, так і масової культури; формування глобальних медіа та поширення інформації сприяють еволюції суспільних цінностей, сформованих на національному рівні. Поширення інформаційних технологій формують відчуття включеності до цих процесів.

Для глобальних впливів на трансформаційні процеси світоглядних основ сучасних суспільств характерні як підважування традиційних цінностей, сформованих у процесі історичного розвитку різних суспільств, тенденція до їх уніфікації, так і протилежні процеси: консервування, захист зразків національного стилю життя.

Водночас глобалізація характеризується проявами масштабної ціннісної зміни. До відповідних ціннісних зсувів, серед іншого, соціологи відносять рух від матеріалістичних цінностей до постматеріалістичних; від обов'язку до саморозвитку та самореалізації; дрейф до плюралізму,

¹² Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смолія. Київ : Ін-т історії України, 2019. С. 234.

релятивізму, індивідуалізму. Ці зсуви пов'язуються з правами людини, її мораллю, працею, сім'єю, вільним часом, релігією, особистим розвитком, самореалізацією, матеріальним добробутом, здоров'ям, громадянською ідентичністю, громадянською компетентністю тощо.

Глобалізаційні – економічні, політичні процеси, соціокультурна глобалізація, зокрема, доступ до наукових, мистецьких та ін. ресурсів і практик, стали інструментами перегляду існуючих та вироблення нових зразків і еталонів. У цьому контексті є необхідність виділити масову культуру та розважальний контент і практики різного штибу, що є потужними елементами формування світоглядних уявлень.

Не менш суттєвим чинником глобальних перетворень є поведінкові зміни, що примушують дослідників соціокультурних комунікацій говорити про формування нового цифрового покоління із принципово відмінним світоглядом та практиками¹³. Відтак функціонування соціального ідеалу в Україні перебуває під сильними трансформаційними впливами глобальних процесів різного характеру – економічного, політичного, культурного, соціального.

¹³ Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. І. Попик та ін.; відп. ред. Л. А. Дубровіна; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2020. 67 с.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЕВОЛЮЦІЇ УЯВЛЕНЬ ПРО ІДЕАЛ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розглядаючи суспільний ідеал як динамічну систему, ми виділили в якості «трансформаційних каталізаторів» об'єктивні явища соціальної дійсності, головним чином зміни – еволюційні або революційні зміни економічних, соціальних, політичних, культурних реалій. Водночас суспільні уявлення трансформуються не так від самих змін, як від їх рефлексії, суспільного осмислення в соціокультурних практиках. Наприклад, як згадувалось раніше, крах радянської економічної і політичної системи не призвели до автоматичної відмови від вироблених і трансльованих нею ідеалів, радше йдеться про їх поступове підважування і втрату позицій, або ж, якщо дивитись з іншого боку, – їх збереження і побутування у суспільстві.

Як засвідчує стан суспільної свідомості, на особливостях якого зупинимось у третьому розділі цієї записки, радянські ідеали у вигляді патерналістських цінностей соціалістичного суспільства зберігають актуальність і через 30 років, так само демократичні цінності залишаються все ще неактуальними для певної частини суспільства. Пояснюючи такий стан суспільної свідомості, зазначимо, що трансформація чи консервація ідеалів залежить не лише від очевидного демографічного фактора (як рівня консервативності, так і зміни поколінь), а й від інших чинників, до яких можуть бути віднесені особиста та сімейна пам'ять, її регіональна специфіка та рівень її травматичності; соціальний статус особи або групи осіб, відкритість та соціальна / географічна мобільність, рівень політичної та інформаційної культури і низка інших аспектів.

Тож основним механізмом **трансформаційних процесів** є культурний синтез, коли кожне із межових, переламних суспільно-політичних явищ та соціокультурних метаморфоз (як от інформаційна революція на межі ХХ–ХХІ століть) чи їх окремі елементи є об'єктом інтелектуальних, мистецьких рефлексій. Переживання таких подій на соціокультурному рівні приводить до включення їх проєкції до світоглядних орієнтацій суспільства. Значним науковим здобутком у напрямі вивчення цих процесів вважаємо академічне дослідження В. Смоля та О. Яся «Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст.» (2019 р.). У цій праці докладно досліджено візії кількох поколінь українських інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст., які уявляли, прогнозували, передбачали, конструювали та проєк-

тували національну прийдешність. Особливий інтерес у контексті нашого дослідження становить саме аналіз візій останнього, пострадянського періоду, що має безпосередній стосунок до формування сучасних суспільних ідеалів в Україні. Важливим є акцент авторів на відмінностях світоглядних та культурних орієнтирів поколінь, що сформувалися за часів СРСР і потім переглядали радянську спадщину (для них важливу роль відіграють національно-державницькі дороговкази), та молодшої генерації, що вирізняється ширшим світоглядним і культурним плюралізмом і схильна орієнтуватися на пріоритет загальнодемократичних і громадянських цінностей¹⁴.

Розпад СРСР пов'язаний не лише із змінами в економіці, рівні життя, становленням демократичних інститутів, але й з рефлексуванням тих подій ХХ ст., що залишалися в радянському дискурсі «білими плямами». За останні 30–35 років до наукового та суспільного інформаційного простору було введено зусиллями науковців архівної, бібліотечної, музейної справи значні масиви інформації, пов'язаної з Першими визвольними змаганнями, культурними процесами Червоного ренесансу і наступного Розстріляного відродження, Голодомору, подіями і постатями Другої світової війни та Других визвольних змагань, дисидентського руху та ін. Йдеться головним чином про оприлюднення та наукове осмислення інформації, що залишалася поза суспільним баченням у радянський період. Саме на цих напрямках – введення в науковий обіг і наукове осмислення масивів інформації з раніше недоступної забороненої спадщини, причому не лише в межах України, а й нарешті об'єднання в єдиний український дискурс напрацювань діаспори, зосередилась вітчизняна гуманітаристика 1990-х – початку 2000-х років. Власне, завершальним етапом цих процесів можна вважати зрушення, спричинені так званими «декомунізаційними законами» 2015 р., зокрема – Законом України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років».

Новий національний наратив був упроваджений в офіційний дискурс і в підручники з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних і суспільних наук. Фактично середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь¹⁵.

Водночас ці наукові рефлексії інтелектуалів та їх наступне відображення в освітньому дискурсі є лише першим етапом включення нових

¹⁴ Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смоля. Київ : Ін-т історії України, 2019. 302 с.

¹⁵ Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 381.

знань у суспільний обіг, наступним мають стати і їх художнє осмислення – поява науково-популярної літератури, телепрограм, відображення у творах мистецтва, і, нарешті – включення до найширшого культурного обігу через масову культуру. В Україні про художнє осмислення на рівні масової культури можна говорити на прикладі останніх п'яти, максимум – десяти років, на які припадає активізація художніх та мистецьких рефлексій подій козацького періоду, Перших та Других визвольних змагань, національних трагедій Голодомору та депортації кримських татар, постатей дисидентського руху¹⁶. Знайшли своє відображення в художньому дискурсі і події Революції Гідності та російсько-української війни – тексти, фільми відповідної тематики не лише осмислюють, а й створюють емоційні фільтри сприйняття і переживання подій. Наразі відбувається формування напрямку української воєнної прози, що її за аналогією з текстами часів Другої світової називають часто «лейтенантською прозою»¹⁷. Саме на базі художніх образів і смислів, тиражованих масовою культурою, відбувається найбільш низовий і найбільш дієвий етап укорінення ідей, образів, ідеалів у суспільній свідомості – його фольклоризація та міфологізація.

Саме тому таким важливим є актуальне для постколоніальних і посттоталітарних суспільств культурне будівництво на всіх рівнях – від створення умов для рефлексій інтелектуалів до визначення і вибудовування за певними ціннісними орієнтирами галузей, де стандарти задаються державою (освіта, зокрема), до вибудовування повноцінної інфраструктури функціонування культури. Надзвичайно важливою залишається модернізація (як з огляду на виправлення вад, закладених попереднім періодом, так і зважаючи на сучасні глобалізаційні виклики) науки, зокрема її гуманітарної складової (про науково-культурні напрями, що є чинниками трансформації культурного ідеалу, див. аналітичну записку «Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства»¹⁸), підтримка виставкової і кураторської діяльності для включення

¹⁶ Детальніше див.: Половинчак Ю. Ігрові технології у світоглядних інтервенціях сучасних комунікацій. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2017. Вип. 48. С. 694–704; Половинчак Ю. Смыслотворчий потенціал розважального художнього інтернет-дискурсу. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2018. № 19. Vol. 2. С. 70–73.

¹⁷ Мимрук О. Від окопів до мелодрами: якою буває українська воєнна проза. *Читомо*. 24.04.2019. URL: <https://chytomo.com/vid-okopiv-do-melodramy-iakiou-buvaie-ukrainska-voienna-proza/> (дата звернення: 10.08.2020).

¹⁸ Формування суспільного ідеалу в умовах глобалізованого світу та інформаційного суспільства : аналіт. зап. / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. І. Попик та ін. ; відп. ред. Л. А. Дубровіна ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2020. 67 с.

у широкий суспільний дискурс мистецьких проєктів. Вкрай важливим є формування національного інформаційного простору, особливо зважаючи на потужний інерційний зв'язок у цій царині з російським інфопростором та враховуючи, що цілеспрямованими зусиллями цей зв'язок зберігається й підтримується. Потребує системної підтримки книговидання та дистрибуція друкованої продукції, як комерційна, так і суспільна, зокрема, через мережі бібліотек, у тому числі – цифрова, що здійснюється на сьогодні головним чином науковцями, проте все ще досить часто – аматорами і в компенсаційному порядку. Зважаючи на особливості сучасного культурного та медіа споживання, а також розважальних практик, особливо в контексті поколіннєвих характеристик, механізмами трансляції суспільного ідеалу виступають такі складові масової культури, як кінематограф (створення і поширення перекладного), телепродукція, графічні романи (комікси, мальописи), комп'ютерні ігри, відеоконтент соціальних мереж тощо.

Важливою складовою функціонування в суспільстві суспільного ідеалу є інституційне забезпечення соціокультурних процесів – цілеспрямована гуманітарна політика держави, політика пам'яті, формування освітніх програм, державних програм підтримки кінематографа, мистецьких та літературних процесів.

Окремої уваги заслуговують процеси, пов'язані із цілеспрямованим формуванням суспільного ідеалу. Тут варто звернутись до досвіду ЄС, що артикулює **спільні європейські цінності** у низці документів. Так, документ, що став «аксіологічним фундаментом» для європейської інтеграції та створення ЄС, – «Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод» апелює до того, що європейські держави «є єдиними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права»¹⁹. Договір про Євросоюз констатує цінності, на яких заснований ЄС: «поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства закону і поваги до прав людини, в тому числі прав осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для сукупності держав-членів у рамках суспільства, що характеризується плюралізмом, недискримінацією, терпимістю, справедливістю, солідарністю і рівністю»²⁰. Європейські цінності та, відтак, базований на них суспільний ідеал декларовані й у низці інших документів: «Європейській соціальній хартії», «Європейській Хартії регіональних мов або мов меншин», «Рамковий

¹⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (редакція від 02.10.2013). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.08.2020).

²⁰ Договір про Європейський Союз (редакція від 13.12.2007) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029#Text (дата звернення: 16.08.2020).

конвенції про захист національних меншин», «Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу»²¹. Таким чином, аксіологічні чинники цілком логічно виступають консолідаційними механізмами євроінтеграції. Зауважимо, що їх осмислення та просування залишається важливим завданням сьогодишніх публічних інтелектуалів, зокрема, перед викликами пандемії, що аж ніяк не знімають інших, заснованих на економічних, соціальних, етнічних, культурних, конфесійних відмінностях, викликів²².

Як констатують дослідники суспільного ідеалу в практиках країн світу, процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню й активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого. Водночас вступ країн Східної Європи до ЄС спричинив поступову трансформацію усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій²³.

Що стосується української ситуації, то низка національних доктрин і стратегій апелює до суспільного ідеалу: Національна стратегія у сфері прав людини (2015 р.), Стратегія національної безпеки України (2020 р.), Стратегія національно-патріотичного виховання (2019 р.), Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», Довгострокова стратегія розвитку української культури (2016), Стратегія розвитку бібліотечної справи (2016) та ін. Схвалено низку документів, спрямованих на подолання кризових явищ сучасності: Доктрина інформаційної безпеки України (2016), Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення (2017 р.), Стратегії інформаційної реінтеграції Донецької та Луганської областей: (2018 р.) Зазначені документи в різних галузях апелюють до європейських цінностей, інтеграції в європейське співтовариство, створення суспільства добробуту та умов захищеності громадян.

²¹ Амельченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ : Лабораторія законодавчих ініціатив, 2013. 42 с.

²² Моравецький М. Дух Солідарності: яка ідея потрібна сучасній Європі. *Європейська правда*. 28 серпня 2020. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/08/28/7113679/> (дата звернення: 07.09.2020).

²³ «Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу / А. І. Кудряченко, В. В. Солошенко, О. Ф. Деменко та ін. Київ : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. С. 59–60.

СТАН СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ПРОСТОРУ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ

На сучасному етапі стан громадянської і політичної культури, національних уявлень про перспективи та ідеали суспільного розвитку в Україні характеризується абсолютною більшістю дослідників як «кризовий» або «перехідний». Такий стан зумовлений низкою чинників: успадкованими проблемами суспільного розвитку; перебуванням у процесі зламу і подальших трансформацій радянської системи; новітньої кризи, пов'язаної з російською агресією, конфліктом на Сході; тенденціями і викликами глобального розвитку.

Важливим для розуміння кризового стану ідентичності українського соціуму та існуючого ціннісно-ідентичнісного розколу є виокремлення ключових чинників, що впливають ці процеси. Є сенс погодитись із М. Розумним, який виділяє наступні чинники, що впливають на культурно-історичну самоідентифікацію соціальних індивідів в Україні: параметри і критерії традиційної української етнокультурної ідентичності; імперська російська культурна традиція; ідеологічна й психологічна спадщина комунізму; наслідки ліберальної вестернізації²⁴.

Несформованість загальнонаціональної ідентичності, поряд з іншими причинами, призвела до поразки українських визвольних змагань 1917–1923 років. Втім, було б хибним вважати поразку тих років повною, адже вперше за багато століть відбулася спроба створення власної Української держави на окреслених територіях, населених переважно українським населенням, на демократичних засадах було сформовано представницькі органи державної влади, представники України брали участь у міжнародних переговорах.

Водночас насадження соціалістичних ідеалів, радянської ментальності, політика русифікації, Голодомор, масові примусові переселення та терор каральних органів суттєво гальмували становлення української національної самоідентичності, натомість формували паралельну російсько-радянську самоідентифікацію, яка доволі успішно лягала на ґрунт малоросійської ідентифікації, сформованої ще за часів царської Росії.

²⁴ Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців. *Політичний менеджмент*. 2007. №1. С. 93–99.

З іншого боку, свою версію суспільного ідеалу на етапі становлення незалежної України формували націонал-демократичні сили. Як певним чином «осучаснену версію» націонал-демократів можна розглядати молодші за віком прозахідні ліберальні політичні, експертні та журналістські кола, для яких характерною є готовність до розчинення української ідентичності в західному ліберальному космополітизмі, що, в свою чергу, дало негативний для формування української національної свідомості побічний ефект. Як влучно відзначає М. Розумний, «замість засвоєння ідеалу самоврядної і відповідальної особистості, сумлінного громадянина і щирого патріота, на якому тримається суспільний уклад західних демократій, на пострадянському просторі утвердився інший соціальний стандарт – цинічний індивідуалізм, культ споживання, повна автономність соціальних груп, недовіра до держави і заперечення ідейних мотивацій як таких»²⁵. Оскільки ключові ціннісні орієнтири багатьох вихідців з цього покоління лібералів універсальні й не прив'язані до України, вони не змогли налагодити з українським соціумом того зв'язку, що дає можливість розраховувати на суспільну підтримку реформ, необхідну для успіху їх імплементації.

Водночас суспільний ідеал відчуває інерційний вплив радянської ідеологічної спадщини зі сформованою нею ідентичністю та цінностями «радянської людини». Для значної кількості громадян старшого покоління, об'єктивно невдоволених своїм соціальним статусом в Україні часів незалежності, саме остання вбачається причиною економічних негараздів, некомфортного для них соціального та культурного середовища. Не усвідомлюючи, що комфортного в їхніх ностальгічних спогадах минулого більше не існує і вже ніколи не буде навіть у тій же Росії, вони продовжують жити міфами російської пропаганди, що спекулює на ностальгічних псевдо-цінностях колишньої «державної величі», «справедливості» і «стабільності». Ці ж наративи експлуатують і проросійські політичні сили в Україні, мобілізуючи свій електорат під гаслами «дружби з Росією» та «повернення справедливості». Тривожним моментом є той факт, що до ідентичності «радянської людини» тяжіє і частина представників молодших поколінь, які вже не застали СРСР, проте живуть міфами про нього, створеними потужною російською пропагандистською машиною, включно із кінематографом та шоу-бізнесом.

Відіграє свою роль і російська культурна традиція, що бере початки з імперських часів, включно із класичною російською літературою, музикою, живописом, які культивувалися й за радянських часів як спільний

²⁵ Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 95–97.

культурний спадок, доповнюючись культурною спадщиною вже радянського періоду, причому як «ідеологічно правильних» авторів, так і нелояльних до соціалізму і навіть офіційно критикованих, таких як М. Булгаков, Б. Пастернак, О. Солженіцин. Талант останніх, попри їх критичне ставлення до СРСР, фактично також сприяв культивуванню російської імперської ментальності.

В Україні доби незалежності послідовники російської культурної традиції, попри свою питому нечисельність серед усього населення, тривалий час займали (і частково й досі займають) впливові позиції в галузі освіти, науки, культури, ЗМІ. Їх залучають до своєї роботи російські пропагандисти, а також проросійські політичні сили в Україні, що спекулюють на «спільній культурній спадщині» російського та українського народів, а також намагаються переконати, ніби без російської культурної традиції Україна суттєво втратить у цивілізаційному розвитку. Їх цінності – імперська велич, російська історія, мова, культура.

Внаслідок складних історичних умов, тривалого періоду бездержавності, політики асиміляції українців державами, в яких вони проживали, світоглядні трансформації українців стримувались та піддавались викривленням. В Україні лише зараз відбувається формування національного нарративу, створюються національний інформаційно-комунікативний, культурно-символічний простори, а також відбуваються інші процеси, характерні для періоду творення національної ідентичності²⁶.

Вітчизняні соціологи, політологи впродовж останніх 30 років здійснювали як окремі, так і системні дослідження, прямо чи опосередковано пов'язані з аксіологічними аспектами. Процес трансформації ціннісних орієнтацій громадян України (а до 1991 р. – громадян УРСР) **досліджувався науковцями** упродовж 1983–2016 рр. У результаті було досліджено соціокультурне віддзеркалення європейської ціннісної «палітри» в суспільно-політичних уявленнях громадян України, в їхніх базових цінностях та ціннісних орієнтаціях, в їхніх уявленнях про українську національну ідею, а також у гаслах і вимогах учасників багатьох протестних акцій та революцій²⁷. Ці напрацювання слід розглядати не лише як самостійні дослідження, а й як цінну джерельну базу для з'ясування процесу трансформацій суспільних уявлень та їх нинішнього стану. Їх аналіз на основі емпіричних даних дає підстави для таких висновків, що дозволяють охарактеризувати стан уявлень про суспільний ідеал.

²⁶ Пелагеша Н. Є. Українська державна ідентичність в контексті євроінтеграції. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2006. Вип. 25. С. 113–122.

²⁷ Хилько М., Пестрецова О. Інформаційний чинник та соціокультурні механізми трансформацій суспільного ідеалу: бібліографія. 29 с.

У цілому українським громадянам притаманний невисокий рівень обізнаності й компетентності в політичній сфері. Невисокі показники політичної компетентності не випадкові, зважаючи на доволі невисокий рівень інтересу громадян України до політики: 60% громадян декларують відсутність такого інтересу. Громадяни України традиційно демонструють низький рівень довіри до органів влади, політичних партій та політиків – за винятком нетривалих періодів тимчасового зростання довіри.

Невисока залученість громадян України до активного політичного і громадського життя корелюється з їх традиційно низьким рівнем упевненості у власній спроможності впливати на політичні процеси: 77,6% вважають, що звичайні люди не мають впливу на події, які відбуваються в державі. На тлі низьких показників віри громадян України у власні можливості впливати на ситуацію та готовності активно долучатися до політичного і громадського життя логічними є високі показники патерналізму: 70% вважають, що більшість людей в Україні не зможе прожити без постійної турботи та опіки з боку держави.

Підтримка більшості населення щодо важливих питань державного розвитку, у т.ч. щодо курсу на інтеграцію до Європейського Союзу, з'явилася лише після російської агресії проти України в 2014 р., а до того громадяни не могли визначитися з пріоритетами інтеграції між ЄС та очолюваними Росією міжнародними структурами. Важливими індикаторами є дані, що лише 67,7% опитаних в 2020 р. громадян проголосували б за незалежність України, і лише 49,1% вважають розпад СРСР позитивною подією. При цьому лише половина населення України підтримує курс на членство в НАТО, а щодо питання декомунізації – третина опитаних «за», третина «проти», третини «байдуже». Отже, наразі йдеться не про суспільний консенсус, а про просту більшість щодо окремих питань зовнішньої та внутрішньої політики, причому сформовану не внаслідок загальнонаціонального діалогу, а скоріше ситуативно – як реакція на російську агресію.

Фрагментарність політичної культури та відсутність єдиних консенсусних суспільних ідеалів ще сильніше помітна в регіональному вимірі – суттєвими залишаються відмінності в поглядах на ключові питання державного розвитку населення східних і південних регіонів – з одного боку, і західних та центральних – з іншого. І хоча після російської агресії 2014 року суттєво зросла ідентифікація громадян України із державою в цілому (з 54,2% до 74,9%), втім це, знову ж таки, не результат позитивної внутрішньої роботи на консолідацію українського суспільства, а реакція на зовнішню агресію, що не гарантує стійкого результату і віддзеркалює залежність громадської думки від впливу зовнішніх чинників.

Отже, в Україні має місце змішаний тип політичної культури, в якому елементи патріархальної та підданської культури домінують над елемен-

тами активістської, відсутність суспільного консенсусу дещо компенсується наявністю ситуативної більшості з окремих питань зовнішньої та внутрішньої політики, фрагментарність політичної культури особлива помітна в регіональному вимірі, а громадянську політичну культуру виявляє лише невелика частина населення.

Слід відзначити, що притаманний Україні змішаний тип політичної культури загалом є характерним для суспільств, які, подібно до нашого, перебувають на шляху трансформації. Тривала відсутність державності й демократичних традицій, перебування українських земель у складі різних країн з відмінними політичними культурами, відсутність системної державної політики з підвищення політичної освіти та становлення громадянського суспільства, підміна демократичних перетворень їх імітацією – чинники, які вплинули на формування політичної культури сучасного українського суспільства.

Домінуючий в Україні тип політичної культури із притаманними йому характеристиками не сприяє становленню ефективного загальнонаціонального діалогу щодо стратегії розвитку держави, формуванню суспільного консенсусу і зміцненню національної ідентичності; негативно впливає на процеси трансформації соціального ідеалу, формування відповідного суспільного запиту щодо моделі розвитку держави і суспільства.

Створення умов для ефективного виконання політичною культурою притаманних їй суспільно-значимих функцій, у т.ч. щодо засвоєння громадянами політичних знань і компетенцій, формування навичок політичної діяльності, залучення громадян до активного соціального й політичного життя, трансформації суспільних ідеалів, системи політичних поглядів і переконань, потребує посилення в Україні елементів активістської політичної культури до рівня, притаманного громадянській політичній культурі демократичних країн Європи та Північної Америки.

У «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки», затвердженій Указом Президента України №68 від 26 лютого 2016 р., зазначається, що «активне, впливове і розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної держави та відіграє одну з ключових ролей у впровадженні нагальних суспільних змін і належного врядування, в управлінні державними справами і вирішенні питань місцевого значення, розробці і реалізації ефективної державної політики у різних сферах, утвердженні відповідальної перед людиною правової держави, розв'язанні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем»²⁸. Формування активістсь-

²⁸ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : Указ Президента України від 26 лютого 2016 року

кого типу політичної культури в Україні, що став би позитивним чинником розвитку суспільства і держави, зокрема, трансформації суспільних ідеалів як дороговказів такого розвитку, потребує відповідної системної державної політики та громадської активності.

У цьому контексті одним з головних завдань для поставлених суспільств, які не мають сталих демократичних традицій, є **підвищення рівня політичної грамотності та політичної свідомості**. Політична грамотність передбачає опанування громадянином сукупністю знань щодо конституційних прав та обов'язків – власних та інших суб'єктів політичних відносин, розуміння механізмів функціонування політичних процесів та усвідомлення свого місця й ролі у цих процесах. На базі політичної грамотності формується політична свідомість громадянина як світоглядна основа поведінки в якості суб'єкта політичних процесів, що визначає систему поглядів і норм такої поведінки.

Не сприяє розвитку вітчизняної політологічної освіти і науки й не завжди продумана гонитва за показниками кількості публікацій у провідних світових наукометричних базах, без урахування того чинника, що гуманітарні дослідження не мають тієї універсальності, що технічні, і в усьому світі гуманітарні дослідження розраховані, перш за все, на вітчизняні аудиторії. Очевидно, що проблеми формування української політичної культури, дослідження з української філології, історії, культури – не можуть бути такими ж цікавими для європейського і американського читача, як для вітчизняного, проте це не означає, що ці галузі науки не потрібні власне українському суспільству. Європейські та американські академічні заклади, на стандарти яких орієнтується Україна, не згортають гуманітарні дисципліни та науки через їх невисокий інтерес для міжнародної наукової аудиторії та невисокі індекси цитувань у провідних наукометричних базах. Без політично грамотного населення з високим рівнем політичної культури Україна не матиме ні повноцінної функціонуючої демократії, ні належного управління, ні ефективних владних інституцій.

Наразі, на думку більшості (68%) опитаних жителів України, загальноосвітні школи не дають молодим громадянам достатньо знань про політичну систему для ефективного захисту своїх конституційних прав і свобод²⁹. Підвищення рівня політичної культури громадян України потребує не скорочення, а поширення політологічної освіти. Хоча б базові знання функціонування політичної системи із наголосом на прикладних аспектах участі в політичному і громадському житті доцільно викладати не лише

№ 68/2016. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (дата звернення: 10.09.2020).

²⁹ *Національна безпека і оборона*. 2017. № 3–4 (171–172). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD171-172_2017_ukr.pdf (дата звернення: 16.09.2020).

у всіх вищих навчальних закладах, незалежно від основного профілю, але й у старших класах середніх шкіл – адже кожен громадянин має право знати, як він може долучатися до участі в суспільно-політичних процесах. Від того, наскільки свідомо, обізнано й активно залучатимуться до політичного та громадського життя громадяни, значною мірою залежатиме ефективність демократії.

Рівень політичної освіченості та грамотності громадян суттєво впливає і на **виховання культури політичного спілкування та політичної поведінки**. Без розуміння, як функціонує політика в цілому, які повноваження та обов'язки мають різні політичні інститути, як громадяни можуть використовувати інструменти демократії для впливу на ці інститути – неможливо ні вибудувати конструктивний політичний діалог у суспільстві, ні забезпечити ефективну участь громадян в управлінні політичними процесами через інструменти демократії.

Лише за умови політичної грамотності громадян можливе забезпечення **належного функціонування інститутів політичної влади та громадянського суспільства**. Зокрема, необхідні розуміння громадянами функцій та повноважень демократичних інститутів, законних шляхів впливу на них і демократичного контролю за їхньою діяльністю³⁰. Наразі в Україні і політична діяльність, і значною мірою громадська активність залишаються справою невеликої частки суспільства, що володіє необхідними знаннями і ресурсами. Більшість же громадян не знають ні як долучитися до цієї активності, ні як впливати на політичні процеси, ні як запобігти можливим зловживанням, ні навіть як ідентифікувати зловживання – адже часто бракує базових знань щодо функцій, повноважень та обов'язків відповідних інституцій та владних органів.

Створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці – значаться серед стратегічних напрямів та завдань «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки», затвердженої Указом Президента України №68 від 26 лютого 2016 р.³¹

³⁰ Детальніше див.: Матвійчук А. Роль самоврядних громадських організацій у процесі формування громадської думки. *Evropský politický a právní diskurz*. 2020. Vol. 7. Issue 1. С. 176–183. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2020/2020-7-1/26.pdf>. 2020 (дата звернення: 16.09.2020).

³¹ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : Указ Президента України від 26 лютого 2016 року

Невід’ємною складовою демократії є вибори. У незалежній Україні завжди мали місце змагальні виборчі процеси, втім, вони все ще далекі від західних стандартів, прагнення до яких декларує наша держава. Західні демократичні стандарти забезпечують реальну участь громадян в управлінні державою через механізм виборів, що передбачає і чітке дотримання демократичних процедур, і високу **культуру електорального процесу**. Щоб громадяни України отримали можливість реально впливати на політичні процеси, повноцінно брати участь в управлінні державою через виборчі механізми, необхідним є створення справжніх політичних партій із внутрішньопартійною демократією, фіксованим членством і членськими внесками, партійний актив яких матиме реальні важелі впливу на партійні рішення, у т.ч. на висування кандидатів на місцевих та загальноукраїнських виборах, а також нестиме політичну відповідальність за своїх висуванців.

Важливим у контексті культури електорального процесу є чинник свідомого та відповідального вибору, що передбачає розуміння виборцем компетенцій і повноважень органу влади, до якого проводяться вибори, попереднє ознайомлення із програмами кандидатів і партій, можливість спілкування з кандидатами до і після виборів, готовність вимагати від обранців виконання передвиборчих обіцянок та можливість їх відкликання в разі невиконання.

Наразі часто саме відсутність розуміння громадянами компетенцій місцевих органів влади, парламенту, президента – зводять нанівець змагальність програм і стимулюють популізм, коли кандидати обіцяють виборцям вирішити питання, які не входять до повноважень органів, до яких вони обираються. Це призводить до ситуації, за якої сумнінні кандидати та партії, що дають менші обіцянки, виходячи з реальних повноважень органу, до якого балотуються, мають менше шансів на перемогу, ніж популісти, які обіцяють все і всім, а після виборів не мають повноважень виконати свої обіцянки. Це, в свою чергу, призводить до розчарування виборців і зниження рівня довіри громадян до політиків та органів влади. Насправді ж відповідальними за розчарування і зменшення довіри є обидві сторони виборчого процесу – і той, хто обіцяє неможливе, і той, хто очікує від кандидата чи партії вирішення питань поза межами їх компетенцій. Важливо розуміти, що без відповідального виборця – не буде і відповідальних кандидатів та обранців, не буде і належної довіри до органів влади, яка потрібна останнім для ефективного виконання їхніх функцій.

Належне виконання політичними інститутами своїх функцій, забезпечення їх прозорості, підзвітності і відповідальності – є необхідними пере-

думовами для зростання рівня суспільної довіри до них. В Україні ж маємо найнижчі у світі показники **довіри громадян до влади**.³² Низька довіра стає у т.ч. і перешкодою для проведення ефективних реформ, які потребують широкої суспільної підтримки і на які високопосадовці часто не наважуються, щоб не втратити рейтинги, побудовані не на довірі, а на популярних обіцянках.

Причому низька довіра до влади найчастіше не є наслідком критичного мислення – насправді критичне мислення змушувало би більш прискіпливо ставитися до популістських передвиборчих обіцянок, які часто не мають нічого спільного із реальними повноваженнями органів влади, до яких відбуваються вибори. Той факт, що громадяни України дуже швидко, зазвичай впродовж року, розчаровуються у своїх обранцях, свідчить не про критичне мислення, а про брак політичної культури, у т.ч. небажання нести політичну відповідальність за власний вибір. Замість того, щоб використовувати демократичний інструментарій з метою вимагати від обранців виконання передвиборчих обіцянок, або ж їх відкликання з посад у разі невиконання, українці «розчаровуються» і втрачають інтерес до політики до наступних виборів або наступного «Майдану». Низька довіра до влади в Україні є наслідком відсутності належних прозорості, підзвітності і відповідальності політичних інститутів у цілому, включно з органами влади та політичними партіями. На здолання цих недоліків мають бути спрямовані зусилля і законодавців, і громадянського суспільства.

Важливу позитивну роль у формуванні політичної культури могли би відіграти українські **засоби масової інформації**, проте замість дотримання професійних стандартів і відповідальності значна частина ЗМІ віддають перевагу гонитві за сенсаційними «викриттями», оприлюдненню неперевіреної інформації, а також прихованій рекламі, замаскованій під новинні або аналітичні матеріали – так званій «джинсі».³³ Звідси – не надто високий рівень довіри українців до медіа.

Здатність влади ефективно проводити реформи значною мірою залежить від довіри громадян, особливо якщо мова йде про системні реформи, в яких позитивний ефект настає в середньо- та довгостроковій перспек-

³² World-Low 9% of Ukrainians Confident in Government. URL: <https://news.gallup.com/poll/247976/world-low-ukrainians-confident-government.aspx> (last accessed: 16.09.2020).

³³ Що таке українська «джинса». URL: <https://imi.org.ua/articles/scho-take-ukrajinska-djinsa-i293> (дата звернення: 17.09.2020); В очікуванні виборів: ІМІ фіксує пік «розквіту» джинси за останні п'ять років. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2539353-v-ocikuvani-viboriv-imi-fiksue-pik-rozkvitu-dzinsi-za-ostanni-pat-rokiv.html> (дата звернення: 15.09.2020); Джинса, маніпуляції та перекручування: що відбувається в ЗМІ напередодні виборів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29477285.html> (дата звернення: 19.09.2020).

тиві, а в короткостроковій мають місце болючі для населення наслідки соціально непопулярних рішень. Такі реформи потребують грамотної побудованої комунікації із громадянами і ефективної роз'яснювальної роботи щодо цілей та методів реформування. У той же час громадяни України отримують зі ЗМІ недостатньо інформації про реформи, що проводяться. Якщо брати найбільш резонансні реформи останніх років, то лише 34% респондентів, опитаних у червні-липні 2019 р., зустрічали в ЗМІ впродовж місяця матеріали про реформу сектору енергетики, 35% – про земельну реформу, 46% – про децентралізацію, 48% – про пенсійну реформу, 55% – про реформу системи охорони здоров'я. При цьому 41–42% опитаних вважали, що ЗМІ приділяють недостатньо уваги висвітленню земельної, пенсійної та енергетичної реформ.³⁴

У сітці телепрограм українських телеканалів та в публікаціях загальнонаціональних газет непросто відшукати матеріали просвітницько-роз'яснювального характеру щодо функціонування політичної системи. Натомість в українських ЗМІ завжди було і є багато критичних і дискредитуючих матеріалів щодо органів влади, політичних сил та окремих політиків³⁵. Стимулюючи зниження довіри до політичних інститутів, ЗМІ водночас недостатньо виконують функцію сприяння більшій обізнаності громадян щодо політичних процесів. Причому це стосується не лише приватних ЗМІ (питання соціальної відповідальності бізнесу явно програє гонитві за рейтингами), але й державних медіа, які могли б робити більший внесок у підвищення рівня політичної культури громадян.

До речі, неналежну якість інформування населення про діяльність органів місцевого самоврядування, а також недостатньо ефективне використання органами місцевого самоврядування електронних та мережевих ЗМІ для співпраці з територіальною громадою експерти Національного інституту стратегічних досліджень у 2016 р. називали в переліку основних проблем участі громадськості у місцевому самоврядуванні в містах України³⁶. Відсутність єдиної державної інформаційно-просвітницької полі-

³⁴ Опитування USAID–Internews «Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2019 р.». URL: <https://drive.google.com/file/d/1 Oi2 Edv15 Srk4 hS–D2 KoхоKkamCarUX7 f/view> (дата звернення: 12.09.2020).

³⁵ Жданов І., Якименко Ю. Проблеми свободи слова і політичної цензури в Україні в оцінках українських журналістів. *Національна безпека і оборона*. 2002. № 11 (35). С. 34.

³⁶ Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т. В. Бельська та ін. ; за ред. О. А. Корнієвського. Київ : НІСД, 2016. 72 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016–08/gromadyanske_suspilstvo-3_eeda.pdf. С. 63–65 (дата звернення: 17.09.2020).

тики у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства названо також серед основних проблем розвитку громадянського суспільства в Україні в «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки», затвердженій Указом Президента України №68 від 26 лютого 2016 р.³⁷

Тож існує очевидна потреба у більшому інформуванні громадян щодо наявних можливостей більш активної участі в політичному і громадському житті, захисті власних прав та інтересів через створення профспілок, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, інших громадських об'єднань та способів самоорганізації громадян, співпрацю і комунікацію з органами влади, перш за все, місцевими, звернення до центральних органів влади тощо.

Органи влади, у свою чергу, також мають сприяти ЗМІ у виконанні функції об'єктивного інформування громадян, надаючи вчасну, чітку і повну інформацію про свою діяльність. Необхідно також постійно працювати над підвищенням рівня політичної грамотності журналістів, які у своїх матеріалах часто припускаються елементарних помилок, дезінформуючи аудиторію не з маніпулятивною метою, а внаслідок браку достатніх знань з тематики медійного матеріалу.

³⁷ Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки : Указ Президента України від 26 лютого 2016 року № 68/2016. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805> (дата звернення: 10.09.2020).

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ В СУСПІЛЬНОМУ ІДЕАЛІ МОЖЛИВОСТЕЙ ПОСТКОНФЛІКТНОГО ПРИМИРЕННЯ

Описані вище особливості перехідного суспільства, що характеризують функціонування в національному дискурсі колективної візії бажаного майбутнього, протягом останніх років ускладнились деструкціями, спровокованими воєнним конфліктом, інспірованим на території України РФ. Доводиться констатувати, що не лише в суспільстві, а і в політикумі відсутній не тільки консенсус, а бодай переважаюче бачення оптимального виходу із кризи, адже важливо усвідомлювати, що припинення вогню аж ніяк не означає остаточного вирішення конфлікту. Закінчення військових дій і врегулювання конфлікту – це взаємопов'язані, утім не тотожні речі. Світова практика, на жаль, має багато прикладів, коли без запровадження спеціальної політики врегулювання та вжиття належної системи заходів зі стабілізації ситуації в країні існує висока вірогідність відновлення конфлікту та його загострення. За даними Женевського Центру демократичного контролю за збройними силами, майже половина всіх держав, що пережили конфлікти різного роду, повертаються назад до конфліктного стану протягом п'яти років після підписання мирової угоди, що засвідчує недостатність інструментарію міжнародного співтовариства з питань миротворчості порівняно із надзвичайно складними викликами встановлення тривалого стійкого миру в постконфліктних суспільствах³⁸. Саме тому завданням влади є не просто формування моделей припинення військових дій, але і створення дієвої концепції відновлення мирного життя держави по завершенню конфлікту.

У світовій практиці існує спеціальна дефініція для визначення такого важливого напрямку діяльності для запобігання повторному виникненню конфлікту – постконфліктне миробудівництво (*post-conflict peace-building*), як діяльності, що створює умови для припинення конфліктів, збереження миру після його досягнення і перешкоджає виникненню повторного

³⁸ Bryden A., Donais T., Hänggi H. *Shaping a Security Governance Agenda in Post-Conflict Peacebuilding*. Geneva: Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces, 2005. P. 1. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/15052/PP11_Bryden.pdf (last accessed: 09.10.2020).

насильства³⁹ та стратегій, спрямованих на сприяння сталому та стабільному миру⁴⁰.

Голова правління українського Міжнародного центру перспективних досліджень В. Філіпчук визначає миробудівництво як концепцію різнорівневої системної діяльності протягом тривалого періоду часу з метою усунення глибинних причин конфлікту і створення структур, які здатні забезпечити культуру діалогу й мирного врегулювання суперечок. Така діяльність, на думку українського дипломата, може включати найрізноманітніші заходи – від уроків примирення та взаєморозуміння до справедливого розподілу чи доступу до ресурсів, реформи конституційного ладу, боротьби з корупцією у правоохоронних органах чи забезпечення чесних і справедливих виборів, запровадження гендерної рівності, усунення різних форм дискримінації тощо⁴¹.

Як наголошує В. Ламбурн, австралійська вчена, що досліджує світові проблеми і конфлікти, для успішного постконфліктного миробудівництва мають бути досягнуті елементи негативного миру (відсутність фізичного насильства) і позитивного миру (відсутність структурного насильства), які були вперше окреслені норвезьким ученим Й. Галтунгом⁴².

В українському Міжнародному центрі перспективних досліджень стверджують, що утвердження позитивного миру вимагає, щоб миробудівництво відбувалося паралельно на трьох рівнях: 1) вищий рівень за участю лідерів сторін; 2) проміжний рівень за участю інтелектуальної еліти, яка одночасно має зв'язок з вищим керівництвом та користується авторитетом серед пересічних людей; 3) місцевий рівень за участю осіб, які безпосередньо постраждали від негативних наслідків конфлікту⁴³.

³⁹ An Agenda for Peace Preventive diplomacy, peacemaking and peace-keeping : report of the Secretary-General pursuant to the statement adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/A_47_277.pdf (last accessed: 09.10.2020).

⁴⁰ Lambourne W. Post-Conflict Peacebuilding: Meeting Human Needs for Justice and Reconciliation. Peace, Conflict and Development. 2004. Issue 4. P. 3. <http://www.genocideresearchhub.org.rw/document/post-conflict-peacebuilding-meeting-human-needs-justice-reconciliation/> (last accessed: 12.10.2020).

⁴¹ Філіпчук В. Міжнародна миротворчість та війна на Сході України: чи є точки дотику? Превентивна дипломатія, миротворчість, підтримка миру та миробудівництво у врегулюванні «українського конфлікту». Київ, 2016. С. 34. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_mirotvorchist_a5.pdf (дата звернення: 06.09.2020).

⁴² Там само.

⁴³ Філіпчук В. Міжнародна миротворчість та війна на Сході України: чи є точки дотику? Превентивна дипломатія, миротворчість, підтримка миру та миробудівництво у врегулюванні «українського конфлікту». Київ, 2016. С. 35. URL: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_mirotvorchist_a5.pdf (дата звернення: 06.09.2020).

Аналіз методологічних підвалин, теоретичних засад і практичних світових кейсів засвідчує, що першочерговим завданням постконфліктного повернення до мирного життя є поєднання багатьох елементів у площині державного управління, економічного розвитку, формування дієздатної безпекової складової, потужних збройних сил, інформаційно-комунікаційної стратегії суспільного життя, соціального партнерства⁴⁴.

Усі ці елементи включаються у широке розуміння концепції перехідного правосуддя (transitional justice), яку в сучасному світі розглядають не просто як компонент реформування системи судочинства на етапі переходу від конфліктного стану до мирного життя, а як загальний комплекс відновлення справедливості у вищому сенсі. Поняття «перехідне правосуддя» частіше за все використовують у двох вимірах – для позначення виходу із постконфліктного та поставторитарного періодів розвитку держави.

В Україні ґрунтовну роботу щодо аналізу сутності концепції перехідного правосуддя, а також для широкого залучення представників громадськості та експертного середовища до розробки національної стратегії transitional justice протягом останніх років проводять фахівці Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ). Зусиллями фахівців УГСПЛ обговорення проблематики перехідного правосуддя суттєво актуалізувалося в інформаційному просторі українського суспільства. Утім, перехідне правосуддя як сталий термін в Україні все ще залишається маловідомим і інколи неправильно розуміється як таке, що стосується виключно «військового конфлікту» (сторони, потерпілі, відповідальність, пошук компромісів) та «правосуддя» (судовий спосіб вирішення спорів). Насправді ця концепція спрямована на суспільство та державу, на їх ефективне виведення з конфлікту, а також на якомога гармонійніший перехід від воєнного часу до мирного, забезпечивши при цьому справедливе ставлення з боку закону до всіх учасників конфлікту. Йдеться, отже, про постконфліктне врядування, що має два взаємопов'язані напрями: припинення конфлікту і подальшого мирного співіснування⁴⁵.

На сьогодні варто констатувати, що у вищому державному керівництві та українській політичній еліті вже сформовано розуміння необхідності

⁴⁴ Детальніше див.: Закірова С. Стратегічна роль комунікації у концепції перехідного правосуддя: міжнародний досвід постконфліктних суспільств. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 235–250.

⁴⁵ Мартиненко О. Місцевий індекс прав людини і пост-конфліктне (перехідне) правосуддя. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 17.01.2018. URL: <https://helsinki.org.ua/blogs/mistsevyj-indeks-prav-lyudyny-i-post-konfliktne-perehidne-pravosudnya/> (дата звернення: 16.09.2020).

початку важкої роботи із формування власної стратегії постконфліктного врегулювання за допомогою інструментів миробудівництва і перехідного правосуддя.

Водночас для України цей процес ускладнений активним інформаційним протистоянням. В умовах інтенсифікації відверто ворожих зарубіжних інформаційних впливів на структуру й наповнення національного інформаційного простору дедалі більшого значення для зміцнення інформаційного суверенітету України набуває інформаційно-аналітичний напрям діяльності національних бібліотек, спрямований на представлення суспільству результатів наукового аналізу подій і процесів, що перебувають у центрі суспільної уваги, специфіки їх відображення різними інформаційними ресурсами як результату інформаційної політики провідних політичних акторів. Підготовка і поширення такого інформаційно-аналітичного продукту через мережу бібліотечних сайтів покликані сприяти формуванню у громадян цілісного уявлення та компетентної позиції стосовно актуальних суспільно-політичних і соціально-економічних питань, особливо в умовах перетворення національного інформаційного простору на поле інформаційної війни ⁴⁶.

Таким чином, важливу роль на етапі розробки національної стратегії перехідного правосуддя відіграють засоби комунікації, від ефективної роботи яких залежатимуть можливості конфліктуючих сторін почути одна одну та зробити перші кроки назустріч. З огляду на те, що ЗМІ часто опосередковують громадську комунікацію, те, як журналісти опрацьовують отриману інформацію, може або полегшити давній конфлікт, або посилити його. Як засвідчує міжнародний досвід, реальність постконфліктного відновлення вимагає нового усвідомлення того, що засоби масової комунікації не просто представляють факти, але замість цього формують параметри для їх інтерпретації. Це зрушення в парадигмі і розуміння вихідних умов вимагають включення засобів масової інформації до списку питань, які обов'язково повинен охоплювати проект правосуддя перехідного періоду ⁴⁷.

⁴⁶ Гранчак Т. Науково-аналітична діяльність національних бібліотек як інструмент забезпечення національного інформаційного суверенітету (за досвідом Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). *Бібліотека XXI ст.: перспективи та інновації* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 23 квітня 2015 року). URL: <http://lib.knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/Z-tezy.pdf> (дата звернення: 16.08.2020).

⁴⁷ Laplante L. J. Media and Transitional Justice: A Complex, Understudied Relationship. *International Center for Transitional Justice*. 14 May 2014. URL: <https://www.ictj.org/debate/article/media-and-transitional-justice-complex-understudied-relationship> (last accessed: 07.10.2020).

Як свідчить міжнародний досвід постконфліктних суспільств, ще до початку запровадження концепції *transitional justice* у національному інформаційному просторі має бути сформовано чітке розуміння про сутність та головні завдання системи правосуддя перехідного періоду. Для цього необхідна системна робота у сфері комунікації як з боку держави, так і з боку наукового співтовариства та громадськості. Це можуть бути інформаційні кампанії, розгорнуті у засобах масової комунікації, соціальні проекти, навчальні курси, проекти соціальної реклами, діяльність бібліотечних і громадських хабів та просторів.

Чутливим і вкрай важким питанням постконфліктного врегулювання фахівці міжнародного права та експерти з питань перехідного правосуддя вважають одне із стратегічних завдань концепції *transitional justice* – право знати правду. Це складне завдання містить у собі ряд елементів, серед яких найважливішими виступають встановлення історичної правди; документування подій, що стосуються збройного конфлікту; максимально повне та правдиве інформування населення про хід і наслідки збройного конфлікту; розробка організаційно-правових механізмів, що виключають викривлення історичних подій; створення суспільного запиту на публічне відкриття правди про події конфлікту.

У цьому контексті важливо зазначити, що українське суспільство все ще осмислює своє минуле, в тому числі війни та конфлікти, що вписані в підручники, проте досі мають різні інтерпретації. Все ще досить болісно переживається встановлення історичної правди щодо подій, які відбувалися за 100, 50 років до конфлікту на Донбасі та окупації Криму. І саме в цьому стані, в процесі самовизначення, пошуку своєї ідентичності новим іспитом на єдність для суспільства та держави стане усвідомлення необхідності пройти тяжкий шлях постконфліктного миробудівництва.

В інформаційному просторі країни якомога ширше має бути репрезентовано існуючі у світовій практиці моделі подолання конфліктів різного роду – за тривалістю, причинами походження, залученням міжнародних організацій, наслідками і характером. У суспільстві, яке знаходиться у гострій стадії конфлікту, зробити це складно ще й тому, що навіть на рівні фахівців та науковців з'являються й поширюються різного роду фобії щодо можливостей постконфліктного врегулювання. Їх причинами експерти постконфліктного миробудівництва вважають як недостатню представленість в інформаційному просторі практик подолання конфліктних ситуацій іншими країнами, так і занадто високу заполітизованість будь-яких дій щодо пошуку виходу з конфлікту.

Актуальною в українських реаліях виявляється необхідність суспільної репрезентації тих кроків, які вже роблять і влада, і громадськість на шляху до постконфліктного миробудівництва через інструменти перехідного пра-

восуддя. Зокрема, для встановлення обставин воєнних подій та їх засвідчення з 2014 р. в Україні проводиться діяльність з документування подій збройного конфлікту та анексії частини території. Спочатку вона забезпечувалася силами правозахисних організацій, а з 2016 р. до документування долучилася держава. І хоча робота у цьому напрямі проводиться все більш системно, громадськість мало поінформована про її результати. Відтак у суспільній свідомості відсутнє чітке уявлення про вже встановлені факти злочинів і порушень прав людини, а це сприяє створенню необ'єктивного ставлення українців до оцінки подій конфлікту.

Цікавим прикладом залучення громадськості до роботи зі встановлення історичної правди про події військового протистояння на Сході України є інтерактивний проєкт «Мапа пам'яті»⁴⁸, який створено в Україні за підтримки міжнародних партнерів – Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) і Міністерства закордонних справ Чеської Республіки. Як зазначають автори проєкту, роздрібненість і суперечливість баз даних, що сьогодні мають місце в органах влади та неурядових громадських організаціях, ускладнюють формування інформаційної політики держави та ефективної протидії неправдивій інформації. Зазначені фактори водночас створюють перманентну загрозу правам громадян на доступ до інформації, соціальний захист та правову допомогу.

Разом з тим, як наголошують автори ресурсу, гібридний збройний конфлікт в Україні супроводжується інтенсивною інформаційною війною з обох сторін. Одним із її компонентів є приховування присутності власних військовослужбовців з боку РФ, а з боку України – приховування реальних обставин загибелі цивільного населення та військових. Відсутність відкритих списків загиблих та доступу до достовірної інформації надає широкі можливості для маніпулювання свідомістю громадян України, спотворення реальної ситуації в зоні конфлікту, ускладнення миротворчої діяльності міжнародних організацій.

Відтак спираючись на механізми правосуддя перехідного періоду, необхідності ідентифікації та меморизації жертв як першого кроку до примирення й об'єктивного висвітлення подій, автори інтерактивної мапи пам'яті запрошують громадськість активно долучитись до з'ясування обставин загибелі та ідентифікації кожної особи.

Ресурс відображає інформацію щодо кожного загиблого, рівень якої залежить від наявності підтверджених відомостей: дата народження і дата загибелі; статус особи (військовий, цивільний), для військових – підрозділ, звання і посада; місце походження; місце загибелі; інцидент, що призвів

⁴⁸ Про проєкт. *Мапа пам'яті*. URL: <https://memorialmap.org/about> (дата звернення: 16.08.2020).

до загибелі людини (обстріл зупинки та пішохідного переходу, полон, під час мінометного обстрілу, кульове поранення снайпера, обстріл військових позицій...). Щодо багатьох жертв є лише часткова інформація, через що на мапі з'являється напис – «обставини смерті потребують уточнення». Станом на 4 червня 2020 р. інтерактивна мапа пам'яті містить інформацію про 12 671 особу, які загинули в ході конфлікту з обох сторін, з них чоловіки складають 11 480 осіб, жінки – 1 191; військові – 9 776, цивільні – 2 895 ⁴⁹.

З 2016 р. у правоохоронних органах України ведеться фіксація і розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності – викрадень, катувань, принижень людської гідності, примусового призову громадян України на службу до збройних сил держави-окупанта, переміщень громадян РФ на тимчасово окуповану територію, привласнення майна. Тільки на Донбасі за весь час збройної агресії РФ загинуло та поранено майже 17,5 тисячі осіб, серед яких 38 дітей, майже 500 осіб – військових і цивільних – вважаються зниклими безвісти ⁵⁰. Через шість років війни на Сході України та анексію Криму в Україні зареєстровано близько 1,5 млн вимушених переселенців, про яких в українському інформаційному просторі майже забули. Натомість у суспільній свідомості має бути сформовано розуміння того, що всі ці люди також є жертвами конфлікту і можуть законно претендувати на відшкодування збитків.

З 2019 р. у структурі Генеральної прокуратури України працює Департамент щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, де на державному рівні формуються реєстри та документуються факти порушень прав і свобод людини, встановлюються потерпілі та особи, які вчинили злочини, ведеться інформаційно-аналітична робота з організації документування системних грубих порушень прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права на тимчасово окупованих територіях АР Крим, м. Севастополя та окремих районів Донецької і Луганської областей.

Аналогічні підрозділи створені й на Донбасі. Так, відповідним управлінням у прокуратурі Луганської області взято на облік 4 269 осіб, потерпілих від військового конфлікту і підконтрольних Росії незаконних збройних формувань. Здебільшого це особи, які постраждали від артилерійських обстрілів із тимчасово окупованої території, злочинів проти власності та були незаконно позбавлені волі. Донецьке управління зареєструвало

⁴⁹ Про проєкт. *Мапа пам'яті*. URL: <https://memorialmap.org/about> (дата звернення: 16.08.2020).

⁵⁰ Мамедов Г. Невідворотність покарання для воєнних злочинців – кінцева мета правосуддя перехідного періоду. LB.ua. 25 травня 2020. URL: https://ukr.lb.ua/news/2020/05/25/458272_nevidvorotnist_pokarannya.html (дата звернення: 18.08.2020).

З 760 таких кримінальних правопорушень, де понад 90% постраждалих – цивільні особи з пошкодженим або зруйнованим житлом⁵¹.

Безумовно, ці приклади демонструють лише початок великої роботи, але дуже важливим фактором є репрезентація українському суспільству інформації про те, що інституції, які документують порушення прав і свобод людини під час збройного конфлікту, переслідуватимуть злочинців, у нашій державі вже створені та функціонують.

Для збереження національної єдності, досягнення миру та самоідентифікації українського суспільства інформація щодо перебігу конфлікту на Донбасі та в Криму, військових злочинів та постраждалих, з урахуванням викликів сучасності, буде представлена національними інформаційними центрами – бібліотечними установами – як репрезентація становлення нації в історичному вимірі. «Слід підкреслити, що активізація процесу циркуляції інформації щодо цих процесів в суспільстві, зростаючі запити на її використання «обумовлюють й об'єктивні процеси трансформації бібліотечних установ як центрів зберігання та організації використання інформаційних ресурсів у нову інституційну якість у поширенні «інформації про інформацію», суспільної орієнтації в стрімко зростаючих обсягах інформації, в ефективному управлінні цим ресурсом»⁵².

Суттєву роль у репрезентації в інформаційному полі України можливостей концепції *transitional justice* для постконфліктного врегулювання відіграють спеціальні комунікаційні заходи, під час яких суспільство має змогу долучитися до напрацювання національних підходів стратегії перехідного правосуддя. Проблематика обговорюваних питань стосуватиметься різних аспектів: від потреби визначення того, кого слід віднести до категорії «жертв збройної агресії», до вироблення підходів до формування фонду компенсацій, їх виду і процедур виплати. Правозахисники підкреслюють, що важливою умовою відновлення порушених прав, у тому числі й репарацій жертвам конфлікту, має стати створення єдиного реєстру жертв війни.

Вітчизняні й міжнародні фахівці у сфері міжнародного права, перехідного правосуддя, конфліктології, інформаційної безпеки вже розробили і надали ретельно опрацьовані рекомендації для України. Українська модель

⁵¹ Мамедов Г. Невідворотність покарання для воєнних злочинців – кінцева мета правосуддя перехідного періоду. LB.ua. 25 травня 2020. URL: https://ukr.lb.ua/news/2020/05/25/458272_nevidvorotnist_pokarannya.html (дата звернення: 18.08.2020).

⁵² Формування стратегічного наративу інформаційного забезпечення реінтеграції тимчасово окупованих територій у загальноукраїнський контекст : монографія / В. М. Горовий, О. С. Онищенко, Ю. М. Половинчак та ін. Київ : НБУВ, 2017. С. 154. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002157> (дата звернення: 19.08.2020).

правосуддя перехідного періоду, яку спільно із громадськістю, національними та міжнародними експертами вибудують представники державної влади, повинна відповідати на ціле коло болючих проблем, що виникли під час конфлікту, а саме: відшкодування шкоди жертвам збройного конфлікту не лише у матеріальній формі репарацій, а й моральної сатисфакції; відновлення втрачених українських документів; процедури визнання окремих документів, виданих окупаційними органами (наприклад, свідоцтва про народження та смерть); встановлення статусу полонених із числа військових і цивільних осіб; з'ясування статусу майна, яке законним чином придбано під час окупації; проведення заходів із реінтеграції представників військових формувань, що не скоїли злочинів; безпекові заходи із розмінування територій; захист прав кримськотатарського народу як корінного народу Криму тощо.

Ефективність постконфліктного миробудівництва залежить від багатьох факторів, утім стратегічно важливою як на стадії формування національних засад моделі перехідного правосуддя, так і під час діяльності відповідно до її інструментарію та механізмів виявляється репрезентація суспільству принципів завдань і досягнень на шляху до мирного життя. Інформаційно-комунікаційна діяльність державних, громадських і міжнародних організацій та установ дозволяє певним чином згладжувати гострі кути і болючі питання у суспільстві, спричинені конфліктною ситуацією в країні. Міжнародний досвід правосуддя перехідного періоду засвідчує, що правильно вибудована стратегія комунікації дає можливість різним сторонам конфлікту почути одне одного, налагодити суспільний діалог і створити умови для відновлення миру та справедливості.

В умовах «гібридної війни» вкрай важливою складовою державної політики у сфері стратегії постконфліктного врегулювання інструментами перехідного правосуддя має стати активне залучення до заходів інформаційної безпеки культурних і освітніх установ. Провідну роль в організації цього напрямку діяльності можуть відігравати бібліотеки. Бібліотечні працівники можуть виступати носіями, ретрансляторами, поширювачами нових актуальних знань про сутність концепції перехідного правосуддя, особливості політики національного примирення, можливості стратегії постконфліктного врегулювання, різноманітність світового досвіду і моделей виходу з кризового стану та побудови постконфліктного майбутнього. Проведення діалогів і заходів з примирення та відновлення суспільної довіри виступає необхідною складовою цивільного компонента процесу постконфліктного врегулювання.

Розуміння можливостей політики перехідного правосуддя, їх обговорення для пристосування до українських реалій дозволить сформувати зрозумілі правила подальших кроків на шляху до стійкого миру. Роль і зна-

чення бібліотечних установ залежить від рівня можливостей бібліотеки виступати інформаційно-комунікаційним центром.

На місцевому рівні бібліотеки можуть стати майданчиками для суспільних зустрічей, діалогів і дискусій з метою напрацювання візії мирного майбутнього. Особливо гостро необхідність такої роботи відчувається у тих громадах, яких безпосередньо торкнувся військовий конфлікт. Медіація в громадах показала себе як дієвий інструмент для миробудування, що користується значним попитом. Уже сьогодні бібліотеки місцевих громад (часто на сьогодні вони є єдиним інформаційним центром) у Луганській та Донецькій областях стали комунікаційними майданчиками для проведення, наприклад, медіаційних проєктів з підтримки внутрішньо переміщених осіб. Ресурси таких бібліотек підвищують їх організаційні можливості: вони поєднані в загальну скайп-систему «Бібліоміст»; при кожній бібліотеці функціонує «піар-офіс»; бібліотечна система досить гнучка, мобільна і активна у запровадженні новітніх технологій. Додатковим плюсом для залучення саме бібліотечних установ до відповідної роботи стали особливості робочого графіку бібліотек: медіація у громадах успішно відбувалась у суботу і неділю, які для бібліотекаря є звичайним трудовим днем, а для медіатора та мешканців громад – вихідним днем⁵³.

Процес миробудівництва і постконфліктного врегулювання – це довготривалий і складний процес. Чим раніше він розпочнеться та чим ширше коло учасників буде залучено до суспільного діалогу, тим кращого результату можна очікувати у політиці постконфліктного врегулювання. Міські та обласні публічні бібліотеки можуть бути залучені до створення спеціальних Програм популяризації знань та інформаційних кампаній про концепцію правосуддя перехідного періоду і шляхи виходу з постконфліктного стану. Цікавим напрямом роботи бібліотек може стати інформаційна підтримка та поширення громадських проєктів, спрямованих на об'єднання українського суспільства і протидію маніпулятивним технологіям. Прикладом такої ініціативи може бути медійний проєкт «Жива бібліотека Донбасу» порталу «Українська правда. Життя», в якому висвітлюється діяльність активних митців і громадських діячів, вихідців з українського Донбасу. В проєкті в низці інтерв'ю з відомими людьми пропонується їхнє бачення соціокультурної й політичної ситуації в регіоні, його ідентичності⁵⁴. Залучення авторів та гостей таких проєктів до бібліотечних дискусійних клубів створюватиме атмосферу активної причетності до процесу суспільного єднання.

⁵³ Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. Київ : ФОП Стеценко В. В., 2016. С. 149.

⁵⁴ Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ : НІСД, 2015. С. 275.

Упровадження спеціальних програм у практику діяльності бібліотек різного рівня, розробка і проведення спеціальних заходів, тренінгів і вебінарів відповідного змісту дозволять бібліотекам брати активну участь у поширенні знань про права людини, можливості упередження розвитку конфліктів у суспільстві, світову практику постконфліктного врегулювання у різних державах⁵⁵.

Враховуючи складність і довготривалість процесу постконфліктного врегулювання, вже тепер мають бути створені спеціальні Програми для підвищення кваліфікації бібліотечних працівників з метою підготовки їх до активної участі в суспільному діалозі з проблем застосування принципів перехідного правосуддя і створення української моделі постконфліктного миробудівництва. До такого завдання варто залучити кращі наукові бібліотеки держави. Зокрема, на базі Національної юридичної бібліотеки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського може бути реалізовано спеціальний дослідницький проєкт, покликаний акумулювати організаційну, наукову і методичну роботу з формування Стратегії бібліотечної діяльності для інформаційної кампанії про концепцію перехідного правосуддя, світові моделі постконфліктного врегулювання і пошук українського варіанту миробудівництва. Для виконання поставлених завдань необхідно розробити методичні рекомендації про застосування політико-дипломатичних інструментів міжнародних інституцій – ООН, ОБСЄ, ПАРЄ, НАТО, ЄС – для налагодження суспільного діалогу і примирення у постконфліктних державах і регіонах; розробки національної концепції правосуддя перехідного періоду; використання світових практик подолання конфліктних станів і створення умов для неповторення випадків масових порушень прав людини.

Бібліотеки разом із зацікавленими громадськими організаціями можуть бути залучені до підготовки видань відповідної тематики, виготовлення спеціальних буклетів та інформаційних матеріалів з проблем перехідного правосуддя, акумулювання і поширення джерел про різноманітні аспекти процесів постконфліктного примирення.

⁵⁵ Детальніше див.: Іванова Н., Пестрецова О. Удосконалення інформаційно-правового обслуговування користувачів бібліотек у системі стратегічних комунікацій. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2020. Вип. 58. С. 105–116.

ВИСНОВКИ

Осмилення і переосмилення ідеалів особливо актуальне в кризові та перехідні періоди. Нинішній етап суспільного розвитку українців саме таким і є, причому на декількох рівнях: від глобального переходу до інформаційного суспільства та соціокультурних, гуманітарних викликів, які щойно осмислюються; через перебування в статусі перехідного суспільства як пострадянського, посттоталітарного та постколоніального; до статусу суспільства у стані гібридного конфлікту та внутрішньої ідентичнісної кризи, що одночасно із захистом свого існування повинне ставити перед собою (і на рівні наукового осмилення, й на рівні державних програм і завдань, і на рівні суспільного обговорення) питання постконфліктного врегулювання. Не менш важливо враховувати, що становлення, утвердження нових соціальних принципів відбуваються паралельно із співіснуванням – рудиментарним чи активним – зі старою системою цінностей та формуванням нової аксіологічної системи, відтак – розмитістю ціннісних орієнтацій та нечіткістю ідентифікацій.

Механізмами трансформації суспільних ідеалів є осмилення «ціннісних революцій» на рівні публічних інтелектуалів з наступною чи одночасною рефлексією на рівні культури, в тому числі – масової, за потреби – за державного сприяння, і, нарешті – засвоєння нових чи переглянутих ідеалів суспільством як частини світогляду.

Зазначені механізми потребують повноцінного і різнорівневого функціонування гуманітарного простору як інформаційно-комунікаційного середовища, в якому виробляється та функціонує система ідей, цінностей, ідеалів, міфів, стереотипів, образів, що впливають на суспільну свідомість. Саме в цьому гуманітарному просторі через взаємодію систем освіти, культури, засобів масової інформації тощо має відбуватись формування політичної культури активістського типу, що потребує системної державної політики та громадської активності за такими основними напрямками:

- підвищення рівня освіченості та обізнаності громадян щодо функціонування політичної системи і громадянського суспільства;
- формування практичних компетентностей у політичній та громадській сфері;
- виховання культури політичного спілкування і політичної поведінки;
- стимулювання населення до участі в політичному і громадському житті;
- підвищення культури електорального процесу;
- забезпечення належного функціонування інститутів політичної влади та громадянського суспільства;

– підвищення рівня довіри до органів влади, політичних інститутів та процесів, у т.ч. шляхом забезпечення їх прозорості, підзвітності й відповідальності;

– забезпечення дотримання професійних стандартів і відповідальності політичної журналістики.

Потрібно усвідомлювати, що це має бути тривалий процес, який дасть помітний ефект лише у середньостроковій перспективі й надалі потребуватиме постійної підтримки. Однак без цього неможливо розраховувати на поступове формування в українському суспільстві громадянської політичної культури, притаманної розвиненим демократичним суспільствам, до кола яких прагне приєднатися Україна. Перехід громадян до більш свідомої, обізнаної й активної залученості до політичних процесів позитивно сприятиме трансформації суспільних ідеалів як дороговказу розвитку суспільства і держави.

Наукове видання

ДИНАМІКА ТРАНСФОРМАЦІЙ УЯВЛЕНЬ ПРО СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

*Автори: О. С. Онищенко, Ю. М. Половинчак, А. В. Матвійчук,
М. М. Хилько, С. Г. Закірова, Н. Г. Іванова, В. В. Струнгар*

Відповідальний редактор Л. А. Дубровіна

Редактор З. К. Шарикова

Комп'ютерне верстання Г. І. Булахова

Підписано до друку 15.02.2021 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Друк ризогр. Обл.-вид. арк. 2,4. Ум. друк. арк. 2,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 3.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.